

GÖTEBORGS UNIVERSITET
Utbildnings- och forskningsnämnden för lärarutbildning

NYA LÄRARPROGRAMMET

Homosexualitet finns inte i de lägre skolåren

En kvalitativ studie i form av fokusgrupper

Kajsa Lundqvist & Linda Lönnkvist

Kurs: LAU 350

Handledare: Ylva Ulfsdotter Eriksson

Rapportnummer: vt05 2480-004

Abstract

- Titel:** Homosexualitet finns inte i de lägre skolåren – En kvalitativstudie i form av fokusgrupper
- Författare:** Kajsa Lundqvist och Linda Lönnkvist
- Institution:** Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet
- Handledare:** Ylva Ulfsdotter Eriksson
- Typ av arbete:** Examensarbete 10 p, Nya Lärarutbildningen
- Antal sidor:** 37 sidor
- Tidpunkt:** Vårterminen 2005
- Syfte och frågeställning:** Vi vill ta reda på hur pedagoger hanterar homosexualitet och förhåller sig till heteronormativiteten.
- Tar man upp homosexualitet som begrepp inom undervisningen i de lägre skolåren, exempelvis inom sex och samlevnadsundervisningen?
 - Uppfattar pedagogerna inom de lägre skolåren att homosexualitet finns bland personal och elever och att det är accepterat inom skolans värld?
- Material och metoder:** Vi har använt oss en kvalitativ studie i form av fokusgrupper. Vi har genomfört tre stycken fokusgrupper där pedagogerna har fått diskutera tre olika dilemman formulerade utifrån våra frågeställningar. Sekundärmaterial har varit i form av både tidigare kvalitativ och kvantitativ forskning i ämnet och teorier kring heteronormativitet.
- Huvudresultat:** Pedagogerna i vår studie förhåller sig mycket heteronormativt och anser att barnen är för små för att förstå homosexualitet. De bedriver ingen form av undervisning där homosexualitet ingår som ett naturligt inslag. Den homosexuella kärleken osynliggörs medan den heterosexuella lyfts upp. Det är i skolan som många av våra värderingar grundläggs, det är därför högst väsentligt att skolan tar upp homosexualitet och gör det till något självklart.
- Nyckelord:** Homosexualitet, Heterosexualitet, Heteronormativitet, Skolan, Sex och samlevnadsundervisning

Förord

Vi vill börja med att tacka våra respondenter i de olika fokusgrupperna för deras deltagande och frimodighet, utan deras hjälp hade uppsatsen aldrig kommit till. Vi vill även tacka vår handledare samt vänner och familj som varit till god hjälp under arbetsprocessen.

Den här uppsatsen tar upp osynliggörandet av den homosexuella kärleken och vi hoppas att läsaren får en insikt i hur heteronormativ skolan är idag. Det är viktigt att man inser relevansen av vårt arbete för såväl vår som andra pedagogers yrkesprofessionalitet.

Vi har haft ett väl fungerande samarbete där båda parter varit lika delaktiga i samtliga delar av arbetets utformning. Vi har dock under vissa tillfällen av arbetet haft olika uppgifter, därmed är det inte sagt att någon har dragit ett större lass än den andra.

Innehållsförteckning

Abstract

Förord

1.	Inledning	s. 6-7
2.	Problemområde och bakgrund	s.8
2:1	Ingen obligatorisk kurs i sex och samlevnad på lärarutbildningen	s.8
2:2	Skolan förutsätter att alla är heterosexuella	s.8
2:3	Att ta i tu med sina egna värderingar	s.9
3.	Syfte	s.9
4.	Frågeställningar	s.9
5.	Begreppsdefinitioner	s.10
5:1	HBT	s.10
5:2	Heteronormativitet	s.10
5:3	Homofobi	s.10
5:4	HomO (Ombudsmannen mot diskriminering på grund av sexuell läggning)	s.10
5:5	RFSL (Riksförbundet För Sexuellt Likaberättigande)	s.10
5:6	RFSU (Riksförbundet För Sexuell Upplysning)	s.10
5:7	Queer	s.11
6.	Tidigare forskning	s.12-16
6:1	Föreställningar/Vanföreställningar, allmänhetens attityder till homosexualitet (2002)	s.12
6:2	Homosexualitet är inte olagligt om man är över 15 år (2003)	s.12
6:3	HomO:s arbete	s.13
6:4	Kränkningar i skolan – förekomst former och sammanhang (2003)	s.13-14
6:5	Kärlek känns! Förstår du? (2002)	s.14
6:6	Psykisk hälsa och ohälsa hos ungdomar 16-24 år som attraheras av personer av sitt eget kön, en enkätundersökning (2002)	s.14
6:7	RFSL	s.14-15
6:8	Sexatlas för skolan (2003)	s.15
6:9	Skolverkets kvalitetsgranskning, rapport 180 (1999)	s.15
6:10	Tystnadens tyranni – om lärarens och skolans roll som normsättare för barn och ungdom (2004)	s.15-16
6:11	Älskar, älskar inte – om barns och ungas nära relationer (2004)	s.16
7.	Teoretiska utgångspunkter	s.17-20
7:1	Queerteori	s.17
7:2	Heteronormativitet	s.17-18
7:3	Institutionaliserade heterosexualiteten	s.18-19
7:4	Obligatorisk heterosexualitet	s.19
7:5	Homofobi	s.19-20
8.	Metod	s.21
9.	Urval	s.21-22

10.	Tillvägagångssätt	s.22-23
10:1	Våra dilemman	s.23
10:2	Analysförfarande	s.23
11.	Avgränsning	s.24
12.	Etiska överväganden	s.24
13.	Resultat och analys	s. 25-31
13:1	Tar man upp homosexualitet som begrepp inom undervisningen i de lägre skolåren, exempelvis inom sex och samlevnadsundervisningen?	s.25-27
13:1:1	<i>För små för homosexualitet</i>	s.25
13:1:2	<i>Att ta upp homosexualitet är att prata om homosexuellas sexliv</i>	s.25-26
13:1:3	<i>Vill barnen veta någonting så frågar de</i>	s.26
13:1:4	<i>Användandet av skällsord och olika typer av familjebildningar</i>	s.26-27
13:1:5	<i>Gamla fördomar</i>	s.27-28
13:2	Uppfattar pedagogerna inom de lägre skolåren att homosexualitet finns bland personal och elever och att det är accepterat inom skolans värld?	s.28-31
13:2:1	<i>Måste ligga någonting bakom</i>	s.28
13:2:2	<i>Att dölja innebär att de skäms</i>	s.28-29
13:2:3	<i>Samhällets öppna attityd till homosexualitet</i>	s.29
13:2:4	<i>Barnen får sin upplysning via media</i>	s.29-30
13:2:5	<i>Osynliggörandet av den homosexuella kärleken</i>	s.30-31
13:2:6	<i>Homosexuella barn i klassen</i>	s.31
13:3	Sammanfattande resultat och analys	s. 31
14.	Sammanfattande diskussion	s.32-34
14:1	Svårigheten med att komma ut	s.32
14:2	Värderingar grundläggs i skolan	s.32-33
14:3	Att tåga ihjäl det	s.33
14:4	Homosexuella barn	s.33-34
14:5	Medias roll	s.34
14:6	Heteronormativitet i förändring	s.34
15.	Litteraturförteckning	s.35-37
15:1	Artiklar	s.35
15:2	Broschyrer	s.35
15:3	Böcker	s.35
15:4	Filmer och tv-program	s.35-36
15:5	Internetsidor	s.36
15:6	Rapporter	s.36
15:7	Styrdokument	s.37

1. Inledning

Mycket har hänt de senaste tio åren när det gäller öppenheten för homosexuella. År 1995 kom lagen om partnerskap. Efter det har en rad nya lagar som inkluderar homosexuella trätt i kraft, som till exempel adoptionslagen och lagen om hets mot folkgrupp. Vi har även en myndighet, Ombudsmannen mot diskriminering på grund av sexuell läggning (HomO), som skall arbeta mot homofobi och verka för att diskriminering på grund av sexuell läggning inte skall förekomma inom några områden av det svenska samhällslivet.

Trots att samhället har förändrat sin syn på homosexualitet bottnar många fördomar i historien. Innan år 1944 var till exempel homosexuella handlingar straffbara. Enligt Utbildningsradions tv-program *Kriminell kärlek* (2005) kallades det för *otukt mot naturen* och jämfördes med tidelag (det vill säga könsumgänge mellan människa och djur). Joakim Anrell (2001) menar att kyrkan har haft en viktig roll när det gäller de samhälleliga värderingarna och har varit mycket omfattande genom historiens gång. Den har även haft makten över vilken sexualmoral som skall gälla. År 1978 jämfördes homosexuella förbindelser med heterosexuella och ändrades från åldersgränsen 18 år till 15 år. En av de fördomar som har visat sig vara mest seglivade redogör Riksförbundet för sexuellt likaberättigande ungdom (RFSL Ungdom) i *Homosexualitet är inte olagligt om man är över 15 år* (2003) och det är att homosexualitet har betraktats som en sinnesjukdom. Det var först år 1979 som homosexualitet försvann ur Socialstyrelsens register över sjukdomsdiagnoser.

Margareta Lindholm (2003) tar upp hur atmosfären i samhället har förändrats genom den ökande öppenheten för homosexualitet, bisexualitet och transpersoner (HBT) världen. Ett exempel på medias roll till attitydförändrandet är Gaygalan som från och med år 2004 sänds på SVT. Öppenheten har vi bland annat den gaypolitiska kampen att tacka för. Lindholm vill särskilt belysa RFSL:s arbete men hon nämner även vikten av de enskilda kändisar som gjort sin homosexualitet till offentlig, till exempel Jonas Gardell och Mark Levengood. Programmet *Kriminell kärlek* (2005) berättar att det har blivit lättare att som ung homosexuell hitta likasinnade. De tar upp Internets expansion sedan mitten av 1990-talet som har lett till att det nu finns många nätsajter där man kan finna människor som befinner sig i samma situation som en själv.

1998 hade filmen *Fucking Åmål* premiär. Denna film ser många som en milstolpe i gaykampen men enligt Tiina Rosenberg (2002) glömmer man den tystnad som fanns kring filmens mycket tydliga tema. Den lesbiska kärleken mellan Agnes och Elin var det nästan ingen som tog upp vid recensionerna av filmen. Rosenberg menar på att det är ett skolexempel då det gäller att se heteronormativitet. Att den lesbiska kärleken helt ignoreras ser hon inte som någon tillfällighet utan som ett bevis på att i vårt samhälle är heterosexualiteten norm. En annan sekvens ur *Fucking Åmål* som Rosenberg vill lyfta är när Agnes lillebror Oskar frågar mamman om lesbiskhet. Mamman svarar Oskar på ett bra och tolerant sätt, men när han sedan berättar att hans kompis Kalle sagt att Agnes är just lesbisk blir hon allt annat än tolerant.

Vi kommer i vår uppsats ta upp hur heteronormativiteten uttrycks i skolan och hur pedagoger behandlar ämnet homosexualitet. Tar de upp ämnet? Tror de att de har några barn i klassen som kommer att leva homosexuellt som vuxna? Vi kommer att redogöra för vad heteronormativitet kan innebära och hur den speglas inom skolans värld och vi kommer även att diskutera vikten av sex och samlevnadsundervisningen.

Årsrapport (2004) anger att antalet anmälda brott med homofobisk anknytning har sedan år 2000 ökat med 76 procent. Ända sedan 1992 har statens folkhälsoinstitut på uppdrag av regeringen till uppgift att följa utvecklingen av homosexuellas situation i samhället. Omvärldens attityder kring homosexualitet är avgörande för homosexuellas hälsa. Rapporten *Föreställningar/Vanföreställningar, allmänhetens attityder till homosexualitet* (2002) visar att uppskattningsvis är var tredje eller var fjärde svensk mer eller mindre negativt inställd till såväl homosexualitet som homosexuella kvinnor och män. Såväl Lindholm (2003), programmet *Kriminell kärlek* (2005) och Cecilia Neant – Falk i sin film *Du ska nog se att det går över* (2002) beskriver att det är lika svårt att komma ut som homosexuell idag, som det alltid har varit. Vådan hur omgivningen ska ta ens homosexualitet verkar inte försvinna trots ett tillsynens öppnare samhällsklimat.

2. Problemområde och bakgrund

2:1 Ingen obligatorisk kurs i sex och samlevnad på lärarutbildningen

Vi har valt att skriva om huruvida homosexualitet tas upp i de lägre skolåren och om pedagogernas förhållande till heteronormativiteten. I vår utbildning har det inte ingått något moment som behandlat detta. Riksförbundet För Sexuell Upplysning (RFSU) har i sin *Kartläggning av sex och samlevnadsundervisning på Sveriges lärarutbildningar* (2004) frågat samtliga av de 23 lärarhögskolorna om de tillhandahåller de blivande lärarna någon utbildning i sex och samlevnad. Undersökningen gjordes via telefonsamtal med utbildnings-, ämnes- och kursansvariga, samt lärare på aktuella kurser. Dessutom studerades 85 procent av de kursplaner och litteraturlistor som bedömdes vara aktuella. Hälften av universiteten har inte någon sådan kurs och de som tillhandahåller kurser som i någon mån behandlar sex och samlevnad är i de allra flesta fall valbara och i genomsnittslängd på 4,8 kurspoäng. RFSU menar att om homosexualitet berörs sker det oftast under någon form av lektion i sex och samlevnad. 94 procent av de nyexaminerade lärarna har inte läst någon sådan kurs inom sin utbildning. Göteborgs universitet är ett av de universitet som inte har vare sig någon obligatorisk eller valbar kurs som innefattar sex och samlevnad och de har inte heller någon kommentar till varför det är så. I RFSU:s broschyr *10 punkter - för en bättre sexualundervisning i skolan* (2005) tar de upp att kunskapsområdet då det gäller sex och samlevnad inte är obligatoriskt i de pedagogiska lärarutbildningarna. De ser detta som mycket beklagligt och menar att det är ett viktigt ämne som kräver att man är förberedd.

Sexualitet och samlevnad har en privat dimension som gör att vissa lärare kan uppleva att det är svårt att undervisa i ämnet. Det är därför väsentligt att lärare får en god grund att bygga vidare på. Ämnet kräver att man är förberedd (2005:2).

2:2 Skolan förutsätter att alla är heterosexuella

Som nyexaminerade lärare vill vi gärna gå i förändringens vindar men det är svårt när man inte har haft något att relatera till i sin egen utbildning när det gäller denna fråga. Vi har valt att undersöka heteronormativiteten i de lägre skolåren (förskoleklass till år tre) eftersom det är relevant för vår yrkesprofessionalism. Vi anser att detta är väldigt viktigt och att det borde ha tagits upp i vår utbildning. Skolan är en viktig del i samhället och den är till stor del med och formar våra värderingar. I HomO:s informationsbroschyr *Tystnadens tyranni - om heterosexualiteten som norm och homofobi i skolan* (2003) lyfts detta fram:

Skall vi vinna framgång med vår strävan att säkra respekten för alla människors lika värde och rättigheter, måste man därför fästa stor vikt vid hur barns och ungdomars grundläggande värderingar och förhållningssätt formas idag, för att detta ska få genomslag i framtiden (2003:3).

Enligt HomO:s uppfattning förutsätter man inom skolans värld att alla är heterosexuella så väl elever som personal. Detta leder till att de icke heterosexuella eleverna inte får samma stöd i sin identitetsutveckling som sina klasskamrater. Skolan skall erbjuda alla, oavsett sexuell läggning en trygg miljö utan trakasserier och mobbning. Många homosexuella upplever att detta inte är verklighet i dagens skola. I Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet (Lpo 94) står det att:

Läraren skall uppmärksamma och i samråd med övrig skolpersonal vidta nödvändiga åtgärder för att förebygga och motverka alla former av kränkande behandling (2004:14).

Vidare tar Lpo 94 upp att alla elever oavsett kön, och social och kulturell bakgrund skall få reellt inflytande på arbetsformer. Det står även att skolan skall motverka begränsningar i elevens studie – och yrkesval som grundar sig på kön, och social och kulturell bakgrund. Skollagen tar upp hur viktigt det är att man får samma behandling oavsett funktionshinder eller om man har invandrarbakgrund. Vi tycker att det är anmärkningsvärt att det inte någonstans, vare sig i läroplanen eller i skollagen, går att läsa att skolan skall föra fram bilden av homosexualitet som något naturligt och att man i skolan inte skall diskrimineras på grund av sin sexuella läggning. Dock har skolminister Ibrahim Baylan har fått i uppdrag av regeringen att under 2006 göra en översyn av målen i de olika kursplaner som rör kunskapsområdet sex och samlevnad för grund- och gymnasieskolan, samt att överväga hur kunskapsområdet tydligare kan lyftas fram i dessa dokument. Detta går att läsa i ett pressmeddelande från Utbildnings- och kulturdepartementet 20 maj, 2005.

2:3 Att ta i tu med sina egna värderingar

Om eller hur homosexualitet förekommer under de lägre skolåren är ett relativt outforskat ämne. I RFSU:s kartläggning menar de att homosexualitet sällan ingår som ett naturligt inslag i undervisningen, ofta väljer läraren att ta upp det under ett lektionspass i sex och samlevnad. Det är därför intressant att studera hur sex och samlevnadsundervisningen sett och ser ut, i grundskolan som stort men med fokus på lågstadiet. Sex och samlevnadsundervisningen har varit obligatoriskt sedan 1955. Lpo 94 anser att det är rektorns ansvar att sex och samlevnad blir ett av de ämnesövergripande kunskapsområden som skall integreras i undervisningens olika ämnen. *Kvalitetsgranskning* (1999), rapport 180, är en rapport som granskat sex och samlevnadsundervisningen i 83 skolor i 20 kommuner från förskoleklass till gymnasieskolan. Rapporten tar upp den privata aspekten och menar att det handlar om att ta itu med sina egna värderingar. Det har dock visat sig att det inte alltid är så lätt eller vidare populärt.

3. Syfte

Vi vill undersöka hur pedagoger hanterar homosexualitet och förhåller sig till heteronormativiteten. Det anses genomföras med en kvalitativ metod i form av fokusgrupper.

4. Frågeställningar

- Tar man upp homosexualitet som begrepp inom undervisningen i de lägre skolåren, exempelvis inom sex och samlevnadsundervisningen?
- Uppfattar pedagogerna inom de lägre skolåren att homosexualitet finns bland personal och elever och att det är accepterat inom skolans värld?

5. Begreppsdefinitioner

5:1 HBT

HBT är ett samlingsbegrepp som står för Homosexuella, Bisexuella och Transpersoner. Begreppet har funnits några år och är nu vanligt förekommande då man vill prata om denna grupp av människor. Begreppet ses som lite mera politiskt korrekt då det är ett inneslutande begrepp. Homosexuella av kvinnligt kön brukar kalla sig själva för flata eller lesbisk medan homosexuella av manligt kön vanligtvis kallar sig för böj.

5:2 Heteronormativitet

Heteronormativitet är ett begrepp som framförallt Rosenberg (2002) använder. Med heteronormativitet menar hon att heterosexualitet ses som det naturliga och självklara sättet att leva som. Enligt henne bygger det på två principer, assimilation och avvikelse. Hon menar att oavsett hur inordnade gruppen av homosexuella blir kommer det alltid att finnas avvikare ifrån normen. För att heterosexualiteten skall ha kvar sitt maktövertag måste det finnas något att definiera och jämföra sig emot. Homosexualiteten fyller framför allt här en viktig funktion som då är det avvikande.

5:3 Homofobi

Homofobi är enligt HomO en ideologi, en uppfattning eller en medveten värdering hos en individ, en grupp människor eller ett samhälle som ger uttryck för en starkt negativ syn på homosexualitet eller på homo- och bisexuella människor. Enligt Svenska akademins ordlista (SAOL) betyder homofobi rädsla för homosexualitet.

5:4 HomO (Ombudsmannen mot diskriminering på grund av sexuell läggning)

HomO utses av regeringen och har som uppdrag att arbeta mot homofobi, och verka för att diskriminering på grund av sexuell läggning inte skall förekomma på några områden av det svenska samhällslivet. Med diskriminering på grund av sexuell läggning menas en orättvis eller kränkande behandling som har samband med homo-, bi- eller heterosexualitet.

5:5 RFSL (Riksförbundet För Sexuellt Likaberättigande)

RFSL är en demokratisk, religiöst och partipolitiskt obunden organisation. Föreningen bildades 1950 och är en av världens äldsta organisationer för homo-, bisexuella och transpersoner. Förbundet arbetar bland annat för att förändra attityder i samhället, påverka politiker och opinionsbildare för att försöka förbättra situationen för HBT-personer. RFSL har även en social verksamhet som syftar till att ge HBT-människor en mötesplats. De har också skolinformatörer som kostnadsfritt kommer ut till skolor och informerar om HBT, där de vänder sig till skolor med elever i alla åldrar.

5:6 RFSU (Riksförbundet För Sexuell Upplysning)

RFSU startades av Elise Ottesen Jensen, som även är känd som "Ottar". Till sin hjälp hade hon några radikala läkare och fackföreningsrepresentanter i Stockholm som 1933 beslöt att starta ett riksförbund för sexuell upplysning. Detta riksförbund kom sedermera att kallas RFSU. RFSU är en partipolitiskt och religiöst obunden organisation som verkar för att sprida

en fördomsfri och öppen syn på samlevnads- och sexuallivets centrala roll för individ och samhälle. En av RFSU:s politiska prioriteringar 2003-2005 är att sex- och samlevnadsundervisning införs på alla pedagogutbildningar.

5:7 Queer

Enligt Rosenberg (2002) kan man se på begreppet queer från två olika vinklar. Dels kan man som icke heterosexuell kalla sig själv för queer men sedan finns det även en akademisk queerdiskurs. Att vara queer innebär att man inte är normativ. Det är i en ännu högre grad en vidare och lösare definition än homosexuell. Denna diskurs vill, precis som heteronormativitetsforskningen, ifrågasätta det naturliga med heterosexualiteten. Begreppet queer är i ytterligare högre utsträckning än HBT ett inneslutande begrepp.

6. Tidigare forskning

Nedan följer en redovisning av vad olika broschyrer, böcker, rapporter och organisationer anser om homosexualitet och vad deras forskning har gett för resultat.

6:1 Föreställningar/Vanföreställningar, allmänhetens attityder till homosexualitet (2002)

Ända sedan 1992 har statens folkhälsoinstitut på uppdrag av regeringen till uppgift att följa utvecklingen av homosexuellas situation i samhället. Undersökningen ingår i forskningsgruppen för samhälls- och informationsstudiers (FSI) långtidsstudie *Ditt land och ditt liv* där upp emot 100 frågor har besvarats via postenkäter sedan 1950-talet. I *Föreställningar/Vanföreställningar, allmänhetens attityder till homosexualitet* (2002) som är sammanställd av Lars Carpelan ser man närmare på människors inställning till homosexualitet och de samband som tros ligga bakom en negativ attityd till homosexualitet och homosexuella. Deras studie visar att uppskattningsvis är var tredje eller var fjärde svensk mer eller mindre negativt inställd till homosexuella. Det har visat sig att ju mindre man känner att man kan påverka sitt liv desto mer negativ inställning har man. De ser även att denna inställning hänger samman med en negativ attityd till invandrare. Begrepp som medkänsla, jämställdhet, fantasi och dialog uppskattas särskilt av de med positiv attityd till homosexuella medan de i den negativa gruppen uppskattar begrepp som till exempel lydnad positivt. Ju fler homosexuella man har i sin närhet desto positivare attityd har man till homosexualitet. Forskargruppen menar att när allt fler homosexuella kommer ut skulle detta leda till att människor i högre utsträckning skulle se på homosexualitet som något positivt.

6:2 Homosexualitet är inte olagligt om man är över 15 år (2003)

Under 2003 genomförde RFSU Ungdom en granskning av biologiböcker samt den lärarhandledning som hör till dessa böcker. Om det påträffats böcker som inte tagit upp sex och samlevnad överhuvudtaget har de strukits, det är således bara biologiböcker som är med i undersökningen. Att man valt att fokusera på dem beror på att det vanligtvis är under lektioner i biologi och då inom lektioner i sex och samlevnad som HBT tas upp. Undersökningen visar att det inte har någon betydelse om böckerna är tryckta på 1980-talet eller på 2000-talet. De speglar inte den öppnare attityd som nu finns i samhället gentemot HBT. Böcker från 2000-talet kan vara nytryckning med reviderade texter men i väldigt få fall har det gjorts böckerna till mer lämpad litteratur. Främst kritiserar de för att se bisexualitet som personer som inte kan bestämma sig och för uteslutande eller faktafel kring transexualitet. En formulering från 2001 är:

Vuxna homosexuella söker ofta en partner hos ungdomar av samma kön. Ett sådant förhållande kan bli ett stort problem för en ung människa. Det kan leda till framtida störningar i den framtida sexualiteten. Men man blir inte homosexuell av sådana upplevelser. (2003:11)

Någon undersökning av böcker som kan tänkas ta upp sex och samlevnad och därigenom homosexualitet för de lägre skolåren har inte gjorts. Skolminister Ibrahim Baylan har dock fått i uppdrag av regeringen att göra en studie av läroböcker i såväl grundskolan som gymnasiet. Detta beslutades under en RFSU kongress under maj månad 2005 och skall genomföras under 2006.

6:3 HomO:s arbete

HomO har sedan flera år tillbaka satsat på skolan för att det är där de främst anser att våra normer och värderingar grundläggs och reproduceras. I *Årsrapport 2004* kan vi läsa att kränkningar på grund av sexuell läggning ofta hänger samman med stereotypa könsroller och begränsningar av elevernas livschanser. Avvikande beteenden straffas och speciellt drabbade är pojkarna som inte sällan blir kallade bögar då de inte till fullo uppträder som den pojke de är, det vill säga avviker man från ett mycket stereotypt könsrollsmönster får det konsekvenser. På grund av detta har HomO tillsammans med flera andra myndigheter startat upp ett pilotprojekt i Stockholms län som de kallar *Tjej eller kille spelar roll? Tillsammans för en jämställd skola*.

Syftet är att ge förskola och skola stöd att integrera jämställdhet och frågor som rör sexuell läggning som en del i skolans ordinarie verksamhet och vardag. Ett långsiktigt jämställdhetsarbete som även inkluderar ett aktivt arbete mot kränkningar på grund av sexuell läggning bland barn och ungdomar bidrar till att motverka homofobi. Det skapar också förutsättning för eleverna att förverkliga sig själva utan att begränsas av ett heteronormativt tänkande och stereotypa könsroller. (2004:18).

Projektet kommer att pågå under hela 2005 och riktar sig till politiker och tjänstemän, skolledare i förskola och skola, pedagoger och övrig personal. Det är ett pilotprojekt och faller det väl ut är tanken att det skall spridas även till andra län.

HomO anser inte att skolan erbjuder homosexuella elever en trygg miljö där homofobiska yttringar, mobbning och trakasserier på grund av sexuell läggning förebyggs och motverkas på ett professionellt sätt. De påstår att det finns en strukturell homofobi inbyggd i det svenska skolväsendet. I *Tystnadens tyranni - om heterosexualiteten som norm och homofobi i skolan* (2003) tar de upp att skolan faktiskt inte har något val om huruvida de skall undervisa om sexuell läggning. De menar att skolan redan är en plats där barn och ungdomar får kunskap om detta. Det sker under undervisning men även på raster och i andra sociala sammanhang. Varje barn lär sig koderna, vad som är lämpligt och inte. Skolan spelar en mycket stor roll i fostran till kvinnor och män.

I undervisningen handlar det om vad som tas upp och vad som *inte* tas upp. Men det är också något som sker i samspelet mellan eleverna och mellan elever och skolans personal. Barnen lär sig att heterosexualitet är normen, och allt annat är avvikande. (2003:4)

6:4 Kränkningar i skolan – förekomst former och sammanhang (2003)

För att få en uppfattning om hur situationen var i fråga om kränkningar i skolan, genomfördes 2001 en undersökning bland elever i grundskolans år två. Studien genomfördes inom ramen av ett uppdrag som Skolverket riktat till en enhet vid Göteborgs universitet, som bedriver tematiserad forskning bland annat för barns rättigheter. Uppdraget bestod i att kartlägga förekomsten av olika kränkande behandlingar såsom till exempel rasism, sexuella trakasserier och homofobi.

Undersökningen visade att verbala kränkningar var ofta förekommande och könsord som till exempel bögar framkallade starka känslor hos barnen och tycktes sårbara mer än andra uttryck. Många episoder handlade även om relationerna pojkar och flickor. Könsoverskridande beteenden gav negativa reaktioner bland barnen. Flickorna blev retade för att de var som pojkarna och pojkarna blev retade för att de lekte med flickorna. Undersökningen visade också att barnen själva försökte reda ut konflikterna utan någon inblandning av de vuxna.

Detta för att inte bli anklagade för att ha skvallrat och att de lärt sig att det är smidigare att lösa konflikterna själva. Pojkar och flickor tycktes inte heller leka speciellt mycket med varandra utan började istället markera gränser och skillnader könen emellan.

6:5 Kärlek känns! Förstår du? (2002)

Skolverket gav 1995, med reviderad upplaga år 2002, ut ett referensmaterial som handlar om samtal om sexualitet och samlevnad i skolan. De tar upp vikten av att samtala om homosexualitet på ett naturligt sätt. Boken hänvisar till ett betänkande (homosexuella och samhället, SOU 1984:63) som säger att 11 procent av de nya vuxna homosexuellt levande kunde minnas en dragning till samma kön före tio års ålder.

6:6 Psykisk hälsa och ohälsa hos ungdomar 16-24 år som attraheras av personer av sitt eget kön, en enkätundersökning (2002)

Hans Hanner genomförde år 2002 sitt examensarbete vid Psykologiska institutionen, Stockholms universitet. 1285 respondenter som attraheras av sitt eget kön svarade på den 62 frågors långa pappers- eller nätenkäten. Undersökningen visar på att dessa ungdomar var dubbelt så utsatta för hot och våld och de hade ett mycket lågt skattat hälsotillstånd. Många av ungdomarna uppger att de saknar nära vänner. I jämförelse med den så kallade normalpopulationen är siffrorna tre gånger så höga. Innan de antingen har sex med någon av samma kön eller pratar med någon om sin sexualitet sker det första självmordsförsöket. Så många som 37 procent av de unga kvinnorna och 24 procent av de unga männen hade försökt begå självmord. Flickornas siffror är två gånger så höga som normalpopulationen och pojkarnas tre gånger så höga. Både flickorna och pojkarna är mycket unga när de första gången försöker ta sitt liv, i snitt 15 år gamla. På frågan: *Har du under de senaste tolv månaderna haft tankar på att ta ditt liv, även om du faktiskt inte skulle göra det?* svarade mer än hälften ja. Även när det gäller nyttjandet av berusningsmedel ligger de homosexuella ungdomarna mycket högre än andra i samma ålder. Hanner säger att det oftast känns lättare för ungdomar när de kommit ut som homosexuella för sina föräldrar men han berättar vidare att det är mycket få föräldrar som ser sitt barns homosexualitet som något positivt. Även om den homosexuella inte får bekräftelse upplever hon/han det lättare på grund av att denne har erkänt sin sexualitet för sig själv och vågat berätta om den för någon annan.

6:7 RFSL

RFSL har inte och kommer inte att själva bedriva någon forskning i frågan huruvida homosexualitet ses som något naturligt med fokus på de lägre skolåren. Deras uppfattning ligger i linje med den hållning som presenteras i filmen *Det är självklart – att tala med eleverna om homosexualitet* (2000). Det är viktigt att redan från början bedriva undervisning om sex och samlevnad och att homosexualitet då framställs som något naturligt. I ett pressmeddelande 26 april, 2005 säger förbundsordföranden Sören Andersson följande som väl sammanfattar var RFSL står i frågan:

Ingen föds till homofob eller rasist, de värderingar som ligger till grund för homofobin är inlärd. Här har skolan och andra liknande samhällsinstanser ett mycket stort ansvar. Den verksamhet som specifikt tar upp HBT-frågor (frågor om homosexuella, bisexuella och transpersoner) måste ges utrymme och tydliggöras. – Kraven på skolan måste öka. Sex- och samlevnadsundervisningen måste bli ett obligatorium för samtliga lärare och här måste ett tydligt HBT-tema finnas. Sex- och

samlevnadsundervisningen ska inte avhandlas på en dammig och isolerad biologilektion. Likaså måste sex- och samlevnadsundervisningen påbörjas redan i första klass. (2005:1)

6:8 Sexatlas för skolan (2003)

RFSU tar i sin informationsbroschyr *Sexatlas för skolan* (2003) upp något som de kallar för uteslutandets pedagogik. Med det menar de att undervisningen mer eller mindre omedvetet utesluter vissa sätt att vara eller känna. De menar att vi riskerar att undvika att tala om vad vi är genom att beskriva vad vi *inte* är. Ett exempel de har är när läraren talar om homosexualitet men samtidigt gör väldigt klart i att hon/han själv inte är det och att det inte förväntas att någon i klassen skulle vara det heller.

6:9 Skolverkets kvalitetsgranskning, rapport 180 (1999)

Skolverket genomförde 1999 en kvalitetsgranskning av bland annat sex och samlevnadsundervisningen. Granskningen gjordes i 83 skolor i 20 kommuner från förskoleklass till gymnasieskolan. Vilken kvalitet undervisningen håller är mycket varierande. Det är i de allra flesta fall helt upp till läraren huruvida hon/han väljer vad som hör till sex och samlevnadsundervisning och när detta eventuellt skall tas upp. Rapporten visar bland annat på hur det viktigt det är med kontinuitet när det gäller sådana här frågor och anser att undervisningen borde förläggas vid tidigare år. Vanligast är att man har någon form av lektion/lektioner i år 8, många elever uppfattar dessa som kliniska och mer inriktade på fortplantning och könssjukdomar snarare än samlevnad. Pedagogerna i undersökningen efterfrågar kompetensutveckling för redan verksamma lärare och obligatorisk kurs för de blivande. Rapporten visar att det många fall handlar om att ta i tu med sina egna värderingar, det är de som avgör hur man väljer att handskas med sex och samlevnadsundervisningen.

6:10 Tystnadens tyranni – om lärarens och skolans roll som normsättare för barn och ungdom (2004)

Christine Gilljam (2004) redogör i *Tystnadens tyranni – om lärarens och skolans roll som normsättare för barn och ungdom* att samtliga medborgare någon gång har kontakt med utbildningsväsendet. Grundskolan, gymnasiet samt universitets- och högskoleväsendet har en viktig roll som förebild och förmedlare när det gäller normer och värderingar. Gilljam anser att det därför är viktigt att man som pedagog är medveten om sitt agerande, tänkande och handlande. För att lärare och annan skolpersonal ska förstå vikten av detta krävs det ett förändringsarbete bland annat på lärarhögskolorna. I dagens skolor tar man heterosexualliteten förgiven, men allt är inte svart eller vitt när det gäller inställningen till homosexualitet. När ny kunskap och gamla fördomar möts upplever man motstridiga känslor och attityder som yttrar sig på olika sätt. Detta kan enligt Gilljam förklara varför vissa människor stöder lika rättigheter för homosexuella och heterosexuella samtidigt som de känner obehag inför samkönade par som visar varandra ömhet. Människor kan ha homofobiska attityder samtidigt som de har positiv inställning till homosexuella vänner, släktingar och arbetskamrater. Att som elev möta en pedagog med en genomtänkt och öppen attityd till homosexualitet kan vara avgörande för en ung människas utveckling av värderingar oavsett om eleven själv är homosexuell. Att som lärare inte ha beredskap för att hantera verkligheten ute på skolorna får konsekvenser genom till exempel hot, hets och våld mot homosexuella. Homofobi blommar ut i en värld som är präglad av okunskap och fördomar. Pedagogerna behöver därför utbildning i hur man bemöter homosexualitet i skolan.

Gilljam beskriver vidare att det är farligt att som ung människa inte bli sedd och accepterad. Att som homosexuell tvingas leva i ett heterosexuellt samhälle är ett övergrepp som kan ge bestående men, det är därför viktigt att man som homosexuell kan hitta förebilder i sin vardagliga omgivning. Barn lär sig tidigt att heterosexualiteten är norm och att allt annat är avvikande. Varje barn lär sig koderna, skämten, avståndstagandet och skvallret. Skolan har också en viktig del i elevernas fostran till kvinnor och män. Hon resonerar vidare om att det idag är lättare att leva öppet men det är lika svårt som för tjugofem år sedan att leva dolt. Den process homosexuella genomgår innan de vågar *komma ut* är lika svår och omtumlande som den alltid har varit. Ett öppnare klimat för de homosexuella innebär inte att de lever i en mer respekterande miljö. Gilljam anser att ingen bör utsättas för kränkande behandling på grund av sexuell läggning. Detta är en mänsklig rättighet som tyvärr inte respekteras i praktiken vare sig i Sverige eller i övriga världen.

6:11 Älskar, älskar inte – om barns och ungas nära relationer, årsrapport 2004 (2004)

Barnombudsmannen redogör i sin årsrapport genomförd 2003 om en undersökning i deras kontaktklasser i form av enkäter. En enkät vände sig till barn 13 år och yngre och den andra till ungdomar mellan 14-18 år. Det visar sig att tre fjärdedelar av flickorna och drygt en tredjedel av pojkarna tycker att det är okej att två av samma kön är kära i varandra. Men när påståendet gjordes på ett annat sätt, *Det är okej med homosexualitet* höll något färre med, 60 procent av flickorna och 30 procent av pojkarna, detta i åldersspannet 14-18 år. Att det ser ut såhär tror de beror på att ordet homosexualitet associeras till sex vilket inte känns lika okej som påståendet om att *vara kär* då de tolkar in det som kärlek och inte sex. Rapporten förtäljer inte vad gruppen 13 år och yngre hade för åsikt i frågan.

7. Teoretiska utgångspunkter

7:1 Queerteori

Nummer 3 - 4 av Lambda Nordica 1996 handlade om Queerteori. Med utgångspunkt från Don Kulicks artikel skall vi här redogöra för hur teorin uppstod och vad den innebär. I april 1990 bildades gruppen Queer Nation för att under den årliga homosexuella frigörelseparaden i New York samma år dela ut 15 000 exemplar av ett flygblad med rubriken *Queers read this* (Alla som är queers, läs detta). Manifestet är för långt för att återges i sin helhet, delar av den avslutande delen *I hate straight* (Jag hatar heterosexuella) lyder såhär:

Jag har vänner. Några av dem är heterosexuella... År efter år fortsätter jag att inse att de bara halvlyssnar när jag talar, att jag bara är ett bihang till en viktigare värld där makt och privilegier finns...en värld som jag är utestängt från. /---/Jag hatar heterosexuella som inte kan lyssna på queers vrede utan att de säger: "Nämen, alla heterosexuella är inte sådana. Jag är ju också straight" /---/ Tillåt dig att känna vrede över att DET INTE FINNS ETT ENDA STÄLLE I DETTA LAND DÄR VI GÅR SÄKRA, inte ett enda ställe där vi inte utsätts för hat och angrepp, och självhatet och självmorden som "garderoben" innebär. /---/ Be honom eller henne att dra och komma tillbaka först när de gått omkring på stan i en månads tid, hand i hand med en annan människa av samma kön. Överlever de det, kan du lyssna på vad de har att säga om queers vrede. Be dem annars hålla käften och lyssna. (1996:6)

Queer Nation uttryckte på ett mycket tydligt sätt det osynliggörande många som lever homosexuellt kunde och kan uppleva. De allra flesta heterosexuella förstår inte själva att de är med i den privilegierade gruppen. Queer Nation var trötta på att någon annan hade rätt att definiera huruvida de blev förtryckta eller ej. De ville ha upprättelse och en del i det var att ta tillbaka ordet queer som tidigare bara används som skällsord. Vid den tiden användes mestadels ordet gay. Att queer blev ett så etablerat ord beroende på i huvudsak två saker. Dels ville man ta tillbaka ordet precis som man gjort med ordet gay men sedan handlade det även om att ville man ha ett lite mera inkluderande ord än vad gay tycktes vara. Queer får väl liknas vid det nyare ordet HBT. Liknande får sägas ha hänt med ord som böj och flata som nu inte enbart är ett skällsord utan används av gruppen för att identitetsbestämna dem själva. Queeraktivisterna som började vakna vid denna tidpunkt bad inte om ursäkt, deras slagord *we're here, we're queer, get used to it* (Vi är här, vi är queer, vänj er vid det) är ett tecken på det.

Samtidigt som queeraktivister stred i det privata blev queer teori ett akademiskt begrepp. Kulick beskriver teorin såhär:

Det kanske mest grundläggande för att förstå queer teori är att förstå att själva namnet är missvisande. Queer teori består inte av en teori, eller ens ett antal klart formulerande teorier. I stället är queer teori ett antal olika perspektiv – ett antal olika sätt att tolka samhälle, kultur och identitet. (1996:9)

Queerteoretiker studerar framför allt heterosexualiteten. Det handlar om att vända blicken till det så kallade normala, att det är det som får stå i centrum istället för det avvikande. Varför anser man att heterosexualiteten är så självklar? Såväl Kulick som Rosenberg är kända queerteoretiker. Rosenberg har framförallt studerat heteronormativitetens olika ansikten.

7:2 Heteronormativitet

Med heteronormativitet vill Rosenberg (2002) fånga hur det heterosexuella ses som det naturliga och självklara sättet att leva. Enligt henne bygger det på två principer, assimilation

och avvikelser. Hon menar att oavsett hur assimilerade gruppen av homosexuella blir så kommer det alltid att avvika ifrån normen. För att heterosexualiteten skall ha kvar sitt maktövertag måste det finnas något att definiera och jämföra sig emot. Heterosexualiteten existerar enbart i relation till allt vad den *inte* är. Homosexualiteten fyller framför allt här en viktig funktion genom att vara motsatsen. Den negativa definitionen måste ses som en förutsättning för att vidare kunna se heterosexualiteten som något idealiserad och obligatoriskt. Ulrika Dahl (2005) definierar heteronormativitet utifrån framför allt Rosenberg och Kulick och menar:

Heteronormativitets begreppet kommer ur en kritisk idétradition där man, enkelt uttryckt, koncentrerar sig på att studera hur makt och identitet upprätthålls av språk och kategorier, relationer och processer. I analysen av heteronormativitet ligger tonvikten på en kritisk granskning av de institutioner, diskurser och strukturer där idén om två stabila isärhållna kön, som främst begär och förhåller sig till varandra, skapas och upprätthålls som naturlig och självklar. Man betonar att avvikelser är nödvändiga eftersom de synliggör och befäster normen. (2005:22)

Det är viktigt att förtydliga att Rosenberg (2002) inte menar att vilken heterosexualitet som helst skulle vara okej utan det rör sig om den monogama tvåsamheten med partner i ungefär liknande ålder. Fanny Ambjörnsson (2004) diskuterar på ett liknande sätt när det gäller den promiskuösa 80-åriga kvinnan och den asexuella 19-åriga mannen. Ingen av dem får ses stå för den lyckade och perfekta heterosexuella eftersom båda två går emot de normer som finns kring hur en perfekt heterosexuell identitet skall se ut. Heteronormativiteten uppmuntrar och förutsätter heterosexuellt beteende. Enligt Hanner (2002) sker detta i första hand inte genom ett aktivt nedvärderande av homosexuellt beteende utan den påverkar som mest genom sitt osynliggörande av icke heterosexualitet. Rosenberg menar att homosexualitet har beskrivits på två sätt genom historien, det ena är fördömandet och den andra är tystnaden. Trots att det finns en del homosexuella individer som har lyckats vinna erkännande i den heterosexuella majoritetskulturen får vi inte bortse från att det övergripande mönstret inte har förändrats, det strukturella gruppförtrycket respektive grupprivilegierna består.

Rosenberg refererar till Iris Marion Young som diskuterar ett fenomen som kan kallas heterokulturell dominans. Detta innebär att den heterosexuella gruppen ser sig själva som allmängiltiga och utan att egentligen förstå det själva projicerar de sina perspektiv och erfarenheter på den andra gruppen HBT. För den osynliggjorda gruppen innebär det att de framställs i stereotyper och skiljs ut som om de vore annorlunda.

Homosexualitet och heterosexualitet är historiskt sett lika problematiska enligt Rosenberg. Den som befinner sig i ett socialt överläge behöver sällan förklara sig medan avvikaren alltid måste förklara sig för omvärlden. Så länge man inte kritiskt granskar heterosexualiteten behåller den sin ställning som en självklar och privilegierad social position. Rosenberg menar också att heteronormativiteten leder till förtryck eftersom den upplevs som påtvingad i normer, sedvanor och symboler som aldrig ifrågasätts.

7:3 Institutionaliserade heterosexualiteten

Marianne Liljeström (1990) diskuterar den institutionaliserade heterosexualiteten. Hon menar på att heterosexualiteten hålls uppe som det naturliga och självklara på grund av dess maktposition.

Den *institutionaliserade heterosexualiteten* uppfattas här som ett ideologiskt – politiskt system av sociala relationer, inom vilket manlig dominans och kvinnlig underkastelse är institutionaliserande, sexualiserande och naturliggjorda (1990:19).

Heterosexualiteten ser hon som ett dominerande tankesystem men också som makt – och tvångsinstitution. Liljeström tar även upp begreppet heterosexism vilket är ett ord som hon använder för att ytterligare understryka den ideologiska/diskursiva omfånget av den institutionaliserade heterosexualiteten.

Både Kulick (1996) och Liljeström (1990) behandlar den biologiska reproduktionen. Kulick menar att det inte alls behövs heterosexualitet för att alstra barn.

Och för att det ska födas barn är det enda som krävs, att ett antal kvinnor ibland blir gravida. *Hur* dessa kvinnor blir gravida, dvs. hur de bär sig åt för att sädesvätska ska hamna i deras livmoder och där eventuellt befruktar en äggcell, är någonting som kan skötas på en mängd olika sätt – inklusive sätt som inte kräver en mans fysiska närvaro (vilket är någonting som de flesta lesbiska mödrar glatt kan intyga) (1996:10).

Liljeström uttrycker även hon åsikter om att det enda skälet till att dela in kropparna i två är heterosexualitetens varande och den biologiska reproduktionen. Den skapande könsolikheten anses naturlig och komplementär och sexualiteten ses som något givet och förutbestämt.

7:4 Obligatorisk heterosexualitet

Adrienne Rich (1986) får sägas vara en av de första som började prata om obligatorisk heterosexualitet. Hon menar på att den återfinns på alla nivåer i samhället och tack vare att den privilegierade ställning den har fått lyckas den genom tiderna behålla sin status och därigenom sin så kallade naturlighet. Hon säger även att den påtvingade heterosexualiteten upprätthålls med hjälp av makt och styrka och den är oskiljbar från våldutsövning. Kvinnors vänskap är alltid underordnad männens beskydd. Rich menar att:

Den lesbiska existensen innebär både att bryta ett tabu och att förkasta ett liv i tvång. Den är också ett direkt eller indirekt anfall på mäns rätt att ha tillgång till kvinnor. (1986:33)

Även Liljeström är inne på samma sak då hon anser att kvinnors sexualitet organiseras efter männens behov och att det rör sig om såväl utnyttjande och makt. Båda två anser att utan samhällets heterosexuella struktur skulle detta inte vara lika självklart. Rich säger att det är bristen på valfrihet som är felet.

7:5 Homofobi

Dahl går igenom begreppet homofobi i *Det viktigaste är inte vad extremisterna tycker utan vad den stora majoriteten gör* (2005). Det är en kunskapsinventering och situering av forskning från hatbrott och homofobi till heteronormativitet och intersektionalitet. Det är svårt att säga exakt när ordet homofobi myntades men troligtvis var det år 1967 av psykologen George Weinberg som då avsåg att bota de människor som sa sig vara homosexuella. I botandet av deras sjukdom kom begreppet homofobi till. Att återta begrepp och på detta vis vända på ordningen och istället för att studera det avvikande studera det normala är ett sätt att utmana hur kunskap produceras. Homofobi betecknade de fördomar, avsky, besatthet och hysteri som människor hade kring gruppen homosexuella. Varför homofobi uppstår och återfinns på så många nivåer i samhället finns det inget tydligt svar på. Många anser dock att kristendomen står för ursprunget till den moderna västerländska homofobin. Begreppet homofobi etablerades troligtvis i Sverige av Carl Rådemyr som 1981 skrev sitt examensarbete i psykologi. Nackdelen med begreppet är enligt Dahl (2005) att det i stor utsträckning ser

beteendet som en sjukdom hos enstaka individer och inte ett kollektiv uttryck vilket reflekterar en samhällsordning.

Snarare tyder forskning på att heterosexuella som uttrycker negativa känslor mot homosexuella faktiskt inte har de psykologiska reaktioner som associeras med andra fobier. Homofobibegreppet indikerar att det är ett individuellt problem snarare än ett socialt fenomen rotat i kulturella ideologier och relationer mellan grupper. Fobi associeras dessutom till negativa, dysfunktionella och otrevliga upplevelser. Fördomar mot HBT-personer är därmed sanktionerade av samhällsordningen i stort och upplevs dessutom sällan otrevligt för personer som uttrycker dem, utan snarare för dem som blir utsatta. (2005:18)

Det har visat sig att det bästa sättet att minska homofobi är att försöka ändra på de negativa attityder som finns, något som kan ske genom nära relationer med homosexuella och genom kunskap i vad homosexualitet är. Eva Tiby (2000) skriver i *De utsatta – brott mot homosexuella kvinnor och män* att trots att fler homosexuella kommit ut och på det viset upplyst människor om hur det kan vara att vara homosexuell har inte hatbrotten mot homosexuella sjunkit utan istället ökat. Som vi tidigare nämnt redovisar HomO i sin årsrapport för 2004 att sedan år 2000 har hatbrotten ökat med 76 procent.

8. Metod

Vi har valt att genomföra en kvalitativ metodintervju i form av fokusgrupper. Idar Magne Holme och Bernt Krohn Solvang (1997) beskriver att skillnaden mellan de olika metoderna är att kvantitativa metoder omvandlar information till siffror och mängder medan kvalitativa metoder är forskarens tolkning eller uppfattning av informationen. Enligt Victoria Wibeck (2000) är fokusgrupper en typ av gruppintervju där man samlar in data via gruppinteraktionen. Det är den som leder gruppen, ofta kallad forskaren eller moderatorn, som har bestämt vilket ämne det är som skall diskuteras. Fokusgrupper brukar jämföras med fältintervjuer. Det som skiljer dem båda åt är att vid fältintervjuer förutsätts det att forskaren varit ute i fält tidigare och således träffat gruppmedlemmarna innan. Vid fokusgrupper är det troligare att deltagarna aldrig tidigare har mött forskaren. Wibeck säger att:

En fokusgrupp är ett i varierande grad strukturerat gruppsamtal (2000:26)

Homosexualitet är känsloladdat. Både pedagoger och elever kan ta illa vid sig av allt för privata frågor om detta ämne och det är också svårt att få folk att svara sanningsenligt. I ett häfte som hör till filmen *Det är självklart – att prata med barn om homosexualitet* (2000) står det:

Som lärare kan det vara svårt att veta hur man ska ta upp frågan om homosexualitet i undervisningen eftersom ämnet lätt kan skapa konflikter: inom oss själva, med kollegor eller med föräldrar. Vissa lärare anser att de saknar tillräckliga kunskaper i ämnet. Det finns också tabun och fördomar som gör det laddat att prata om homosexualitet i skolan (2000:9)

Många pedagoger vet hur man ska svara för att behålla sin yrkesprofession men det man säger kanske inte alltid utförs i praktiken. Enligt Rosenberg (2002) lever vi i ett mycket heteronormativt samhälle och det präglar vårt handlande omedvetet och medvetet. Vår första tanke var att intervjua lärare men med hänsyn till det känsliga ämnet vi valt att skriva om strök vi den idén. Vi tänkte också använda oss av enkäter men i samråd med vår handledare kom vi fram till att vi nog inte skulle få ut så mycket av en sådan undersökning. Vi valde därför fokusgrupper som metod. Vår tanke var att man känner sig trygg om man får vara i en grupp med andra pedagoger som man känner, då kan man välja att inte svara på någon fråga om det känns jobbigt. Vi kunde också utforma frågorna som små dilemman som de gemensamt skulle lösa i gruppen, detta hoppades vi skulle öppna upp för en diskussion och förhoppningsvis ge en ganska klar bild över hur det fungerar i verkligheten.

9. Urval

Wibeck (2000) anser att tre fokusgrupper är ett minimum när det gäller en sådan här studie. Vi tyckte att tre grupper var lagom då det tar tid att analysera material ifrån fokusgrupperna och vi ansåg att de skolor vi intervjuade räckte för att ge oss en ganska rättvis bild över hur det kan se ut i verkligheten. I en fokusgrupp får deltagarna jämföra sina erfarenheter och försöka undersöka varför de andra deltagarna handlar som de gör. Det är viktigt att veta att det är skillnad på hur man säger att man skulle handla och hur man sedan gör om situationen verkligen uppstår.

När vi gjorde urvalet av fokusgrupperna var vi noga med att använda så lika skolor som möjligt. I början tänkte vi ha tre olika grupper på en och samma skola men bristen av tid för pedagogerna satte stopp för det. Vi valde därför att använda oss av tre olika grundskolor i två

olika städer varav en är en småstad och en är en mellanstor stad, alla skolorna hör till Västra Götaland. Familjerna har det ungefär likadant ställt ekonomiskt och många av barnen lever med båda sina föräldrar. Syftet med fokusgrupperna var inte att jämföra olika skolor utan att undersöka hur liknande skolor behandlar ämnet homosexualitet.

Vi valde att bara använda oss av personal som arbetar med barn på lågstadiet (förskoleklass till och med år tre) i studien. Det har dock inte gjorts något urval när det gäller yrkestiteln. Vi valde att ha med både förskollärare, fritidspedagoger, specialpedagoger och lågstadielärare eftersom alla har en viktig del i elevernas skolgång. Det var också viktigt att deltagarna kände till varandra, detta för att få en så bra och avslappnad diskussion som möjligt. Wibeck (2000) rekommenderar att en fokusgrupp skall bestå av mellan fyra till sex personer. Fler än sex personer gör att en del i gruppen riskerar att aldrig få komma till tals, är det mindre än fyra personer kan gruppdeltagarna känna sig personligt pressade på ett helt annat sätt än i en större grupp. Våra grupper bestod således av fyra till fem personer. Antalet deltagare var sammanlagt fjorton personer varav tolv kvinnor och två män. Deltagarna var ungefär mellan 30 och 60 år. Vi kan inte ge någon exakt ålder eftersom vi endast frågade efter deltagarnas ålder i en av grupperna, detta för att även ålder är en känslig fråga.

10. Tillvägagångssätt

Kajsa stod för telefonkontakten när det gällde att rekrytera fokusgrupper. Vi valde att kontakta rektorerna för de olika skolorna, de valde i sin tur att agera på lite olika sätt. I det första fallet lämnades frågan över till en ansvarig i arbetslaget som i sin tur rekryterade frivilliga kollegor. I det andra fallet lyftes frågan på ett arbetslagsmöte då någon frivillig fick ta på sig ansvaret. Denna kontaktperson visade sig sedan inte själv kunna delta och frågan lämnades därför över till en annan kollega som i sin tur rekryterade kollegor. I det tredje fallet valde rektorn själv att värva medlemmar till fokusgruppen. På denna skola fanns det sedan tidigare en genusgrupp och intresset för vår studie var därför stort. Vid intervjutillfället deltog två av medlemmarna ur denna relativt nystartade grupp.

Linda började varje intervjutillfälle med en liten inledning där hon berättade att syftet med fokusgruppen inte var att hitta rätt och fel utan att helt enkelt få veta deras åsikt. Hon förklarade också att alla hade rätt att vägra svara på en fråga eller lämna rummet om dem ansåg att det blev allt för jobbigt eller personligt. Detta är även något som Bo Johansson och Per Olov Svedner (2004) tar upp. Linda förklarade också att vi skulle analysera det som sades på bandet och sedan förstöra det och att det enda som kom att stå i arbetet var att det är en skola ifrån Västra Götaland. Sedan frågade hon också om de ville ha ett exemplar av arbetet när det var färdigt, detta svarade alla ja till. Varje fokusgrupp avslutades med att vi gav deltagarna möjlighet att tillägga något om dem kände att det inte fått med allt som de ville säga. Hon berättade också att det fanns möjlighet att ändra sig om man ångrade något man sagt.

Två av fokusgruppsintervjuerna utförde vi i två av de medverkandes klassrum ute på skolorna. Detta gjorde att vi hade en väldigt stor yta att röra oss på men vi trängde ihop alla runt en ring av bänkar för att få en vi-känsla och ett mysigt och avslappnat intervjutillfälle. Den tredje intervjun utförde vi på rektorns kontor där det fanns ett runt bord som vi alla satt runt om, även där fick vi till en i vårt tycke avslappnad och mysig atmosfär.

Alla deltagarna var tidspressade och vi fick en timme på oss när det gällde alla grupperna, vi var noga med att hålla tiden. Vi hade med oss en mängd olika frågor i fall att de inte skulle ha så mycket att prata om. Det var dock endast vid ett fåtal tillfällen som vi behövde nyttja dessa då samtalen efter en trög start flöt på bra i alla grupper.

Vi valde Linda som moderator och Kajsa som observatör. Kajsas uppgift var att sköta bandspelaren och studera deltagarnas kroppsspråk (detta visade sig sedermera inte ge någonting anmärkningsvärt). Lindas uppgift var att introducera våra olika dilemman och att hålla diskussionen vid liv. Att rollerna fördelades på detta vis berodde på att Kajsa i två av fallen kände till såväl skolan som delar av personalstyrkan. Vi ansåg därför att Linda lämpade sig bättre för moderatorns roll. Vi var noga med att inte visa våra åsikter i form av ansiktsuttryck, kroppsspråk eller genom att till exempel nicka.

10:1 Våra dilemman

Tanken med våra tre dilemman var att de skulle starta upp till diskussion. De såg ut såhär:

1. Ni ska planera ett lektionspass som ni ska ägna åt sex och samlevnad. Vad tar du upp och hur? Vilket utrymme får homosexualitet?
2. Det är alla hjärtans dag och ni ska tillverka kort på bildtimmen. Du går runt och tittar på vad barnen har gjort och ser att "Lisa" håller på med ett kort där det står: Du är söt, jag tror jag är kär. Det visar sig att hon ska ge kortet till en annan flicka i klassen. Hur reagerar du då?
3. Din kollega sedan flera år tillbaks kommer ledsen till dig och vill be om råd. Hon berättar att hon precis mottagit ett samtal ifrån en upprörd förälder som ifrågasatt hennes kompetens som lärare, detta för att hon lever tillsammans med en annan kvinna. Du visste inte att hon var lesbisk, hur gör du nu?

Det första dilemman handlade om att man skulle planera en sex och samlevnadslektion. Enligt *Kvalitetsgranskning*(1999), rapport 180 är det få skolor som väljer att förlägga sådana typer av lektioner i de lägre årskurserna. Vi var väl medvetna om detta men ville ändå lyfta frågan till diskussion eftersom såväl RFSU och RFSL tycker att det är vid de lägre åldrarna man skall börja med sex och samlevnadsundervisning och därigenom komma in på homosexualitet. Andra dilemman handlade om hur man skulle reagera om en flicka i klassen uttryckte sin kärlek till en annan flicka. Detta dilemma valde vi för att vi ville undersöka om det har förekommit homosexuella kärleksyttringar och hur de ser på dem i sådana fall, anser de att det handlar om oskyldiga barn eller är de faktiskt kära på riktigt? Tredje dilemman behandlade frågan kollegor som lever lesbiskt, ett ämne genom vilket vi avsåg att diskutera öppenheten i samhället. Dilemman valdes för att vi ville undersöka hur de ser på ämnet homosexualitet i stort.

10:2 Analysförfarande

Analysen har genomförts med utgångspunkt från våra frågeställningar och med hjälp av tidigare nämnda teorier. Vi har som Steinar Kvale (1997) tar upp i sin bok, kategoriserat materialet utifrån innehållet i våra samtal i fokusgrupperna. Kategoriseringen har utvecklats under analysens gång och vi har således tematiserat våra utskrivna intervjuer för att sedan gruppera dem under olika rubriker. Johansson och Svedner (2004) anser att det finns tre huvudalternativ när det gäller bearbetning av intervjusvar och det är gruppering efter

uppfattningar, beskrivning av representativa individer och gruppering av individer. Vi har valt att använda oss av gruppering efter uppfattningar i vår analys.

11. Avgränsning

Vi har valt att bara fokusera på huruvida homosexualitet tas upp under de lägre skolåren. Vi har alltså valt att bortse från bisexualitet och transpersonligheter. Det kan tyckas rörligt då vi ofta refererar till HBT som då inkluderar bisexualitet och transpersoner. Att vi gör så här beror på att de olika typerna av texter vi har använt oss av, så gott som alltid nyttjar HBT-begreppet. Detta är således inte vårt val av ord eftersom vi valt att endast fokusera på homosexualitet.

12. Etiska överväganden

Att diskutera i en fokusgrupp innebär att man utelämnar lite av sig själv, det är därför viktigt att materialet behandlas anonymt och inte utsätter deltagarna för kränkande behandling. Kvale (1997) berättar om hur viktigt det är att skydda undersökningspersonernas privatliv genom att förändra namnen vid redovisningen av intervjun. För att garantera att pedagogerna var fullständigt anonyma raderade vi banden efter att ordagrant skrivit av intervjuerna med fingerade namn. Vi uppgav inte heller något som kunde avslöja vart intervjun var utförd. Vi använde oss av könsneutrala namn i så stor utsträckning som möjligt, detta för att inte utpeka vad personerna ifråga hade för kön eftersom en minoritet av deltagarna var män. De könsneutrala namnen vi använde var Robin, Love, Kim, Renée, Charlie och Gaby. Vi använde även "hon" som tilltal till både kvinnor och män. Vi kan dock inte garantera att pedagogerna själva kommer att känna igen sig eller de andra i sin fokusgrupp.

Vi har valt att använda oss av begreppet pedagog vilket vi avser alla de olika yrkestitlar som har deltagit i vår undersökning. Detta dels för att vår fokus inte ligger på att jämföra olika pedagoger och dels för att våra respondenter skall få lov att vara så anonyma som möjligt. Ett problem som kan vara vid fokusgrupper är att vi inte på något vis kan garantera anonymitet inom själva gruppen. Detta var även en anledning till varför vi ville att våra respondenter skulle vara bekanta med varandra sedan tidigare.

Antalet i grupperna varierade också och vi valde därför att inte ange hur många deltagare det var i de olika grupperna. Vi anger inte heller om intervjun utfördes i en småstad eller en mellanstor stad eftersom småstaden då blir utpekad.

13. Resultat och analys

Vi kommer här att redovisa våra resultat och i samband med detta kommer vi att genomföra en analys. Vid analysen har vi utgått ifrån våra två frågeställningar som nu ligger som två rubriker. Under varje frågeställning finns också ett flertal underrubriker som kortfattad beskriver vad vår undersökning har gett för resultat. Avslutningsvis har vi en kort sammanfattning som förklarar hur våra resultat och analyser hör ihop med våra frågeställningar.

13:1 Tar man upp homosexualitet som begrepp inom undervisningen i de lägre skolåren, exempelvis inom sex och samlevnadsundervisningen?

13:1:1 För små för homosexualitet

Alla fokusgrupper ansåg att barnen var för små för homosexualitet. De ansåg att ämnet var för svårt för just deras åldersgrupp. Samtliga grupper anser att det är ett viktigt ämne som bör tas upp men de menar att det lämpar sig för de lite högre åldrarna, någon nämnde högstadiet som en lämplig årskurs. Love arbetar som pedagog i årskurs tre och säger spontant när vi inleder vår fokusgrupp att vi nu vänder oss till en väldigt tokig årskurs. Love var kanske allra tydligast med att det inte var lämpligt för den gruppen av barn hon arbetar med men det förekommer liknande citat i samtliga grupper.

Enligt RFSL borde man bedriva sex och samlevnadsundervisning redan från första klass, detta på grund av att våra värderingar grundläggs redan i tidig ålder. Att det behövs kontinuitet i sex och samlevnadsundervisningen är även något som *Kvalitetsgranskning* (1999) håller med om, men de är dock inte lika tydliga med när man bör börja med dessa typer av frågor. Filmen *Det är självklart - att prata med barn om homosexualitet* (2000) beskriver att när man tar upp dessa frågor med ungdomar syftar det till att ändra deras värderingar. Om begreppet homosexualitet behandlas i de lägre skolåren handlar det om att grundlägga värderingar som innebär att man får en acceptans för homosexualitet. HomO (2003) anser att man som pedagog inte har något val om huruvida homosexualitet skall tas upp eller inte. De anser att barnen är väl förtrogna med begreppen i alla fall och pratar man inte med dem på ett konstruktivt sätt kommer de i ännu högre uträkning ha den heteronormativa bilden med sig. De menar att det är på detta sätt fördomar bildas och förs vidare från generation till generation.

13:1:2 Att ta upp homosexualitet är att prata om homosexuellas sexliv

Många verkade tolka vårt dilemma nummer ett som om vi syftade på att de skulle undervisa i hur homosexuella par har sex. Monas citat kan nämnas som ett exempel där hon talar om att hon inte tycker att man skall dra igång någon riktig sexualundervisning.

Men varför inte låta dom vara barn när de är sex år och så ta det allt eftersom. Undrar dom nånting så okej. Då är det säkert rätt att göra det men liksom dra igång nån riktigt sexualundervisning och så.

Många förknippar sex och samlevnadsundervisning med att man talar om hur barn blir till. De verkar anta att om man skulle ta upp homosexualitet är det den sexuella delen man skulle vara tvungen att balansera upp mot den heterosexuella samvaron där ett barn kan bli till. Kulick (1996) är kritisk till att man i så stor utsträckning för diskussioner om att utan heterosexualiteten hade det inte funnits några barn. Det är egentligen inte frågan om hur

sädescellerna tar sig till livmodern där de befruktar en äggcell, egentligen behövs det inte någon heterosexuallitet för att detta skall ske. Liljeström (1990) anser att den biologiska reproduktionen är en mycket tydlig anledning till heterosexuallitetens varande och är därigenom dess rättfärdigande.

Pedagogerna påstår att de inte har någon sex och samlevnadsundervisning men i två av fokusgrupperna berättar man om att man brukar samtala med barnen om hur barn och familjer skapas. Vi antar att de då har uteslutit insemination och adoption eftersom ingen nämner detta trots att även en del heterosexuella par skaffar barn på detta vis. Samtliga fokusgrupper tar upp att de brukar prata om relationer och hur man är emot varandra. Med anledning av att de säger sig prata om hur barn blir till och att de i samtliga grupper anger att de brukar prata om relationer, ser vi det som att de faktiskt undervisar i sex och samlevnad. Detta anser de dock inte själva att de gör. Många är noga med att poängtera att *om* man skulle prata med barnen om homosexualitet så är det samlevnadsbiten och relationerna man skulle ha fokuserat på och inte de homosexuellas sexliv.

13:1:3 Vill barnen veta någonting så frågar de

Vid dilemma nummer ett diskuterade pedagogerna om huruvida homosexualitet skulle tas upp inom undervisningen eller inte. Alex säger att om barnen vill veta någonting om homosexualitet så frågar de nog. Alex beskriver en inställning som är väldigt typisk för alla fokusgrupper och det är att om barnen själva lyfter frågan vill de veta. Då är det också läge att prata om det men så längre barnen inte själva frågar behandlas inte ämnet. Pedagogerna anser att de är för små, de är inte tillräckligt mogna och kan ännu inte greppa något så svårt som homosexualitet. Michelle säger:

För dom är alldeles för små för det. Har dom inte... har inte tankarna vaknat i deras eget huvud..... så tror jag inte att det är läge för det än.

HomO framför i *Tystnadens tyranni* (2003) att skolans sätt att hantera homosexualitet är att tuga ihjäl det. Öppna kränkningar och trakasserier är inte på långa vägar så vanliga som själva osynliggörandet. Många homosexuella vittnar om att de i skolan antagits varit heterosexuella och att de aldrig fått några språk, bilder eller symboler att identifiera sig med.

13:1:4 Användandet av skällsord och olika typer av familjebildningar

När det gäller skällsord som exempelvis bög säger alla tre grupperna att de har tagit upp och pratat om ordet då de hört det användas i negativ bemärkelse. I en av grupperna nämns även lesbisk. De säger att när de hört något av orden nyttjas som skällsord brukar de förklara lite lätt vad de egentligen betyder. Bodil beskriver hur hon rent praktiskt skulle prata om vad en bög är:

Ja, man kan tycka om varandra på olika sätt.

Hon uttrycker sig väldigt typiskt på det viset att hon pratar lite svävande om att det rör sig om att *tycka om* på olika sätt. Samtliga grupper pratar om att det finns så många olika familjebildningar idag men det är otydligt om de egentligen syftar på homosexuella familjer eller bara familjer som genomgått en skilsmässa och sedermera skaffat nya partners av heterosexuellt slag. Alex är en av de få som är tydlig med att i nya familjebildningar ingår det även homosexuella. Hon säger att det är i detta sammanhang hon skulle ha gått lite närmare in

på vad homosexualitet är. Bodil och Alex resonemang liknar varandra genom att de uttrycker sig oklart när de skall prata om de olika familjebildningarna.

Då det gäller användandet av skällsord tar både Rosenberg (2002) och Kulick (1996) upp att queer är ett av alla de ord som använts som skällsord men som nu har tagits tillbaka av gruppen själv, liknande har hänt med ord som bög och lesbisk. Detta verkar vara ett effektivt sätt att bryta ett mönster.

13:1:5 Gamla fördomar

Under fokusgrupperna dök en del gamla fördomar upp, till exempel att en dålig relation med det motsatta könet i hemmet leder till homosexualitet. I en av fokusgrupperna utspelar sig följande konversation mellan Love och Margareta:

Margareta: Sen kan jag koppla band till hemförhållanden kanske.....lite grann.
Linda: - Vad för hemförhållanden tänker du?
Margareta: - Nej, jag tänker nog på.....men jag vet inte hur man blir accepterad som liten hemma vilket förhållande man har till sina föräldrar å.....jag vet inte äää om.....
Love: - Vad har det för påverkan på homosexuell påverkan i så fall tycker du?
Margareta: - Ja men äää har man ett väldigt.....jag fått har fått för mig i alla fall att.....har man ett väldigt.....dåligt förhållande till sin pappa.....så att man kan bli....så av.....liksom äää
Love: - Om man är pojke då menar du alltså?
Margareta: - Ja, precis
Love: - Ja
Margareta: - Att man..... att pappan är så
Love: - Tar avstånd från män menar du...eller ja
Margareta: - Ja, att man blir påverkad från det hållet.
Love: - Eller vänta vart är jag nu flickor sa du det måste va en dotter då.....som blir så så måste du mena.....en flicka som som tycker så illa om sin pappa att hon inte kan va attraherad av andra män?
Är det så du tänker?
Margareta: - Ja, det kan va pojkar också.
Love: - Ja, ja
Margareta: - Eller vice versa då ja.....
Love: - Så det beror ju alldeles på vad man har för andra förebilder.
Margareta: - Ja.....ja precis jajemän
Love: - Så att äää....det tro inte jag. Det trodde man ju förr mycket.
Margareta: - Ja
Love: - Att det hade.....om det va tajta förhållanden mellan mor och barn eller mor och son då kanske jag ska säga.
Margareta: - Ja
Love: - Det trodde man ju att det är var....kunde va grund för en.....men det har väl forskarna förkastat förhoppningsvis.....för längesen
Margareta: - Mmmm
Love: - Men det man vet egentligen heller inte om detta.....detta är ett forskat ett område som inte är.....klart så vitt jag vet.....

Margareta var här inne på tanken om att hemförhållanden påverkar en till att leva homosexuellt. Hon fick dock inget medhåll. Love uttryckte att det var en gammal teori som numera är förkastad. I en annan fokusgrupp hade Robin ungefär samma teori om att man behöver ha någon av samma kön hemma att identifiera sig med, annars kan det leda till homosexualitet.

Love pratade om att det hör till utvecklingen att någon gång under uppväxten vara förtjust i någon av samma kön. Detta är inget som hon skulle kalla homosexualitet utan ett naturligt steg i utvecklingen.

Homosexualitet är inte olagligt om man är över 15 år (2003) är kritiska mot synen på den påstådda upptäckarfaser. De beskriver att många böcker förklarar det med att driften inte ses som stabil förrän man uppnått vuxen ålder. Homosexualitet beskrivs ofta i ordalag som drift istället för kärlek och känslor som är vanliga beskrivningar när det gäller heterosexuell kärlek.

13:2 Uppfattar pedagogerna inom de lägre skolåren att homosexualitet finns bland personal och elever och att det är accepterat inom skolans värld?

13:2:1 Måste ligga någonting bakom

Vid dilemma nummer tre där vi bad dem reagera på att kollegan kommer ut som lesbisk (men även att en upprörd förälder har hört av sig och ifrågasatt kollegans kompetens) är alla eniga om att de skulle stötta kollegan till varje pris. I en av fokusgrupperna uttrycker Anna-Lisa att hon skulle bli upprörd åt sin kollegas vägnar då hon anser att kompetens och privatliv inte hör ihop. Detta var den vanligaste åsikten alla skulle ha stöttat kollegan utan tvekan och många uttryckte sig väldigt bestämt på den punkten. Alla ansåg att hur man lever privat inte har och göra med sin yrkesprofession. När vi gick djupare in i diskussionen kom det i två av fokusgrupperna upp att det kanske ligger något bakom det upprörda samtalet. Bodil säger såhär:

Ofta har det ju det... när nån... blir så upprörd... eller ja när nån blir så upprörd. Då brukar det ofta va nånting annat.

Detta var även något som Alex var inne på. Hon säger:

Jag skulle nog fråga vad det var för frågor hon hade fått ifrån föräldern. Vad det handlade om. Om hon ifrågasatte hennes. Ja, det hon hade sagt på lektionerna eller ämnesval eller vad det var för som hade börjat den här diskussionen. Man kan ju inte bara hoppa på nån och säga, att. Bara börja skälla ut någon för att den lever tillsammans med en annan kvinna. Det måste. Man måste börjat diskussionen nånstans!

Både Bodil och Alex ville hitta en bakgrundsfaktor som förklarade föräldrarnas beteende. Ingen av dem kunde tänka sig att en förälder skulle ifrågasätta deras eller kollegans kompetens endast på grund av valet av partner. De ansåg att det *måste* ligga något annat bakom som kollegan kanske sagt eller gjort. En del ansåg att detta var någonting som inte skulle kunna ske i dagens Sverige eftersom vi har, enligt dem, en öppen och tolerant attityd gentemot homosexuella. Andra ansåg däremot att det mycket väl skulle kunna ske idag. Både Anna-Lisa och Charlie menade att samhället är accepterande på ytan men homofobiska tendenser finns överallt. Andra trodde emellertid att sådant här kunde ske för att det finns föräldrar med konstiga åsikter som kan bli upprörda över nästan vad som helst.

13:2:2 Att dölja innebär att de skäms

I två av grupperna reagerade de främst emot att kollegan hade kunnat hålla sin lesbiskhet hemlig under så lång tid. Fokuset lades alltså inte på den arga föräldern utan på att kollegan som stod dem nära inte sagt någonting tidigare om sin sexualitet. Robin trodde att de skämdes för sig själva och att de därför inte hade sagt någonting tidigare. Diskussionen kring detta var mycket anklagande.

Lindholm (2003) beskriver att det har blivit skambelagt att vilja dölja sin sexualitet. Att vilja leva ett dubbelliv där man inte är öppet homosexuell på till exempel sin arbetsplats har idag

blivit allt mer svårbegripligt. Som homosexuell kan det ibland vara svårt att leva upp till de krav som både homokampsrörelsen och omgivningen ställer kring öppenhet. Detta mycket på grund av den homofobiska inställning som samhället till trots har. Även om det bara var Robin som sade rakt ut att de nog skämdes för sig själva och sitt livsval var attityden i stort oförståelig till varför man som homosexuell skulle välja att inte vara öppen på sin arbetsplats.

13:2:3 Samhällets öppna attityd till homosexualitet

I samtliga fokusgrupper kom de in på hur öppenheten för homosexuella är och har sett ut genom tiderna. Alla var överens om att samhället har ändrat sin attityd när det gäller dessa frågor de senaste åren. De nämnde rätten till adoption och partnerskapregistrering som exempel. Spännvidden var stor när det gällde öppenhet och acceptans även inom de olika fokusgrupperna. Det fanns personer som ansåg att samhället var så öppet det bara gick att bli medan andra var inne på att öppenhet och acceptans inte behöver vara synonymer. Många ansåg att trots att samhället har en så öppen attityd i frågan lever många av de gamla fördomarna kvar. Charlie trodde till exempel att det är svårare att vara lycklig om man lever homosexuellt mot vad det kan vara att leva heterosexuellt då det är så motarbetat i samhället. Anna-Lisa trodde att det finns många i samhället som är ute efter att lyncha homosexuella, men hon trodde detta var en vanligare attityd i storstaden. I staden hon bodde var det snarare osynliggjort. Vi tolkade det som att hon menade att man inte pratar om det homosexuella levnadssättet öppet. Ingen av pedagogerna hade någon nära relation med någon homosexuell och några hade aldrig träffat någon som levde homosexuellt. En av dem hade dock en nära relation med en förälder vars barn hade kommit ut som homosexuell. I en fokusgrupp kom diskussionen upp huruvida det fanns någon homosexuell personal på deras skola. En av deltagarna i gruppen tänkte att rent statistiskt sett borde det göra det men eftersom hon inte alls fick medhåll för sitt resonemang lades diskussionen ned. I en annan av fokusgrupperna diskuterades det om det fanns några homofobiska tendenser på deras skola, något det enligt dem inte gjorde.

13:2:4 Barnen får sin upplysning via media

Precis som Rosenberg (2002) och Lindholm (2003) nämner samtliga fokusgrupper medias roll till den ökade öppenheten för homosexuella. Det fanns många olika aspekter när det gällde att se medias påverkan. Robin och Alex anser att det nästan har blivit som en fluga att vara homosexuell och de refererar till popartisters sexualitet. Anna-Lisa däremot hävdade bestämt att hon inte trodde att så var fallet.

Innegrej, ja precis. Det är många som säger, jag tror det har blivit inne, jag tror att det har blivit en fluga. Det tror jag egentligen inte, jag tror att det är så pass tufft i alla fall.

Love säger att man nog borde ta upp och prata om homosexualitet och medias roll i de lägre åldrarna. Men hon anser även att det inte finns någon anledning att närma sig homosexualitet eftersom barnen är alldeles för små. Denna ambivalens finner vi hos många av pedagogerna det vill säga att man på många sätt säger emot sig själv. En del av respondenterna menar att man inte behöver prata om homosexualitet eftersom barnen får information och upplysning av media så det räcker och att då ta upp det i skolan tycker en del av pedagogerna känns överflödigt.

I samtliga fokusgrupper nämnde man att de själva skulle ha accepterat om ett barn visade homosexuella tendenser men många nämnde att de andra barnen skulle ha påpekat att det var

fel. Trots detta ansåg ingen att homosexualitet var något man borde föra en diskussion om i de lägre åldrarna.

I *Kvalitetsgranskning* (1999) efterfrågar många av pedagogerna utbildning i sex och samlevnad. I vår undersökning nämner endast Love och Bodil som ingår i samma fokusgrupp att de skulle önska mera utbildning i frågan. Det här önskemålet kom dock efter att vi bett dem reflektera över hur de hade handlat om rektorn hade beordrat dem att hålla sex och samlevnadsundervisning i sina respektive klasser.

13:2:5 Osynliggörandet av den homosexuella kärleken

Alla grupperna ansåg att barnen var för små för att uppvisa tecken på homosexuell kärlek. De menar att i åldrarna de arbetar med (barn mellan 6 – 10 år) är det mycket närhet i form av såväl kramar som att mäta sig med varandra och skojbråka. Detta är då helt oskyldigt utan någon form av homosexuella kärlekskänslor. När Renée hört dilemma nummer två där en flicka tillverkat ett alla hjärtans dag kort svarade hon:

Jag tror att man kanske hade tagit upp då. Vad hon menade. I det här fallet med ordet kär. Jag tror att det hade funkat. Annars så hade jag inte reagerat så mycket. Dom kan ju säga så ibland och då kanske de inte menar vad vi vuxna menar med ordet kär.

Pedagogerna var eniga om att barnen egentligen kanske inte riktigt visste innebörden i ordet kär vid denna ålder. Två av grupperna pratade mycket om att barn kan säga att de är kära i sin häst eller sin mamma eller pappa, något de tolkar som ett tecken på att barn inte vet vad kär betyder på riktigt.

Att inte barn skulle kunna känna starka kärlekskänslor oavsett om de är riktade mot det egna eller det motsatta könet är ingenting som vare sig RFSU eller RFSL står bakom. De tror att barn är mycket kapabla att känna kärlek. I *Kärlek känns! Förstår du* (2002) framkommer det att 11 procent minns att de känt en dragning till samma kön före 10 års ålder. Alla fokusgrupper nämnde att man inte skulle ha reagerat nämnvärt på alla hjärtans dag kortet, något som vi ser som ett bevis på ett osynliggörande av den homosexuella kärleken. Enligt *Tystnadens tyranni* (2003) är detta det vanligaste sättet att bemöta homosexualitet på.

Alex berättar om en tidigare elev som gick i årskurs fem och som hade frågat chans på en annan kille. Hon beskriver att både personal och elever tyckte att detta var konstigt. Hon fortsatte med att förklara att killen kanske egentligen inte visste vad det var han gjorde, han kanske hade fått alltihopa om bakfoten:

Och jag vet inte varför han hade frågat chans..... om han var intresserad av pojken eller om han kanske inte visste hur det gick till? Om man tog nån och bara frågade. Man kanske inte visste vad det här med chans va egentligen. Jag vet inte det.

När en kille frågat chans på en annan kille uppfattade man det som om killen varit förvirrad och inte riktigt förstått vad han hade gjort. Det fanns flera exempel på detta när det gällde alla hjärtans dag korten där en flicka skrev till en annan, *Du är söt, jag tror jag är kär*. Love beskrev sig själv som mycket naiv när det gällde sådant här. Helt annorlunda lät det dock när vi frågade om det fanns några kärleksyttringar i klassen. Frågan var alltså inte om det fanns några heterosexuella kärleksyttringar i klassen utan det var upp till fokusgruppen att tolka vår fråga. Endast i ett av fallen var det en pedagog som undrade om vi då menade heterosexuella par. I de andra fallen var det självklart att det var det vi menade.

Rosenberg (2002) menar att vi lever i ett mycket heteronormativt samhälle där heterosexualiteten är något självklart och ett förgivettagande. Det centrala i vår undersökning är att heterosexualiteten ses som något ej diskuterbart utan är normen. I en av fokusgrupperna ägde den här konversationen rum emellan Kim och Anna-Lisa angående ett kapitel i en väl använd läsebok som handlade om kärlek.

Kim: Så ööö men äää....jag tycker det tas upp det kom så lägligt på nåt sätt för jag märker i klassen nu att det är lite grann utav det här att....lite kär i nån å....

Anna-Lisa: mmmm

Kim: - och så att det....det ligger precis rätt tid

Anna-Lisa: - Mmmm, det tycker jag också.

Kim: - Å då får man ju samtal om det också.

Anna-Lisa: - Mmmm

Kim: - På ett naturligt sätt.

Att det är den heterosexuella kärleken de talar om är underförstått och inget de behöver förtydliga. Alla pedagoger vittnade om att det fanns gott om heterosexuell kärlek i klassen eller på skolan. Robin sa spontant o ja. Ett annat exempel kom ifrån Alex:

Dom kan sitta en hel rast igenom och bara titta på den personen som dom älskar. Bara titta titta. Inte göra nånting. Bara titta titta. Rast ut och rast in.

13:2:6 Homosexuella barn i klassen

När vi ställde frågan om de hade eller har haft något barn i klassen som de trodde vid vuxen ålder skulle komma att leva homosexuellt, fick vi i två av fokusgrupperna en diskussion om några pojkar som de misstänkte var bögar. De nämnde deras feminina sätt att röra sig på, deras typ av lekar, att de rörde sig och umgicks mycket mera med flickorna och att de hade ett lite mjukare sätt att vara på. Nämnas bör att de inte i alla fall fick medhåll. Renée sa till exempel att hon inte alls trodde att det behövde ha något att göra med huruvida han var bög eller inte. Även i den tredje fokusgruppen ansåg de att sättet att vara kunde avslöja huruvida man var homosexuell eller inte. Här kom det upp en diskussion om hemförhållanden som vi nämnt tidigare, därför vet vi inte med säkerhet vilka barn de egentligen syftade på. Charlie försökte lyfta fram att rent statistiskt borde det finnas barn i klassen som kommer att leva homosexuellt som vuxna men när hon inte fick medhåll i sin fokusgrupp dog diskussionen.

13:3 Sammanfattande resultat och analys

Vårt resultat visar att man inte tar upp homosexualitet i de lägre skolåren vare sig inom någon form av sex och samlevnadsundervisning eller annan form av undervisning. Pedagogerna ansåg att de var för små för att begripa något sådant. Vår undersökning har visat att det i princip inte finns några homosexuella barn eller vuxna på de olika skolorna. Pedagogerna anser att de själva är öppna och toleranta men att barnen däremot har en del fördomar. Vår analys pekar på att även pedagogerna bär med sig en del fördomar, vilket vissa av dem själva förstår medan andra inte tror detta om sig själva.

14. Sammanfattande diskussion

14:1 Svårigheten med att komma ut

Det är fler som vågar komma ut som homosexuella idag än det var för bara tio år sedan. Detta har tyvärr inte medfört att det har blivit lättare att komma ut. Många i våra fokusgrupper vittnade om att vi lever i ett tolerant och öppet samhälle och de kunde inte förstå varför man skulle välja att dölja sin sexualitet. I *Föreställningar/Vanföreställningar, allmänhetens attityder till homosexualitet* (2002) står det att var tredje eller var fjärde svensk har en negativ attityd till såväl homosexualitet som homosexuella personer. HomO (2004) rapporterar även att hatbrotten mot homosexuella sedan år 2000 har ökat med 76 procent. Organisationer som till exempel RFSL propagerar för att man som homosexuell skall våga ta sig ur garderoben. Detta tror vi lägger en stor skuld på den homosexuella som är rädd för att komma ut. Vi anser att RFSL har rätt i att man som homosexuell inte har något att skämmas för, all kärlek är bra kärlek. Det är dock synd att det emellertid ibland ger den homosexuella skuld känslor. Vi tror dock att skuld känslorna mestadels kommer ifrån allmänheten. Många anser att samhället är öppet och kan inte alls förstå den vända man som homosexuell oftast har. Hanner (2002) menar att det är väldigt få som upplevt att ens föräldrar visat enbart positiv respons till ens homosexuella läggning. Detta borde således medföra att man som homosexuell drar sig för att komma ut.

Många av respondenterna trodde att bara för att vi har lagar som förbjuder homofobi så gör detta att vi lever i ett homovänligt samhälle vilket inte är sant. Det fanns dock de som ansåg att det nog inte var helt lätt att vara lycklig som homosexuell eftersom det är så många som inte accepterar ens kärlek. Trots de lagar som finns upplever vi det som om vi lever i en mycket heteronormativ värld där homofobi är ett naturligt inslag. Vi tror att det finns få människor som skulle säga att de var homofober, speciellt när man är pedagog. Många människor är troligtvis inte medvetna över de fördomar de bär med sig, fördomar som leder till homofobi. Vi vill inte dra alla över en kant och påstå att våra respondenter är homofober men många verkar bära med sig olika typer av föreställningar och fördomar.

14:2 Värderingar grundläggs i skolan

Alla pedagoger ansåg att barnen var för små för att förstå vad homosexualitet innebar och de tyckte därför att de inte behövde ta upp homosexualitet till diskussion. Vi håller inte med våra respondenter om detta. Vi anser att barn inte är för små för att begripa ett sådant ämne som homosexualitet utan att allt beror på vilken nivå man väljer att lägga det på. Skolan är obligatorisk och därför en institution som vi alla vistas i. Såväl Gilljam (2004), HomO (2004) och vi påstår att våra värderingar och attityder grundläggs i skolan. Sex och samlevnadsundervisningen har sedan 1955 varit obligatorisk. Trots detta är det helt upp till den enskilda läraren att genomföra någon typ av undervisning på temat innan år nio. RFSL (2005) är mycket tydliga med att börjar man tidigt, det vill säga redan i lågstadiet, handlar det om att grundlägga en värdegrund som står för lika värde oavsett sexualitet. Börjar man däremot inte förrän på högstadiet handlar det snarare om att försöka ändra en snedvriden attityd gentemot homosexualitet. Vi ser det som högst väsentligt att börja så tidigt som möjligt, små liksom stora barn behöver känna att det finns ett alternativ till den annars obligatoriska heterosexualiteten. Gilljam (2004) talar om att det krävs ett förändringsarbete och det gäller att ha en handlingsplan för hur man bedriver bra sex och samlevnadsundervisning. Med bra undervisning menar hon att man inte kränker någon elev oavsett vad denne har för sexualitet. Hon anser att det behövs utbildning både för verksamma

pedagoger och blivande. Detta är även en stor fråga för RFSU (2005) som är kritiska till att lärarutbildningarna inte har någon obligatorisk kurs som behandlar sex och samlevnadsundervisningen. Vi önskar att det funnits någon sådan kurs i vår utbildning och vi anser att det borde läggas in som ett obligatoriskt moment i varje lärarutbildning. Anledningen till att vi ser sex och samlevnadsundervisningen som någonting viktigt är på grund av att man inom detta moment måste ta upp homosexualitet. Vi upplevde det som att våra respondenter trodde att vi tyckte att de skulle prata om homosexuellas sexliv, detta anser vi givetvis inte är lämpligt eller relevant för lågstadiet. Vi skulle mycket hellre vilja att de fokuserade på relationer och diskrimineringar och hur det påverkar människors liv. Vi anser att homosexualitet skall vara ett naturligt inslag i skolan och något som egentligen inte skall behöva läggas in under ett sex och samlevnadspass.

14:3 Att tuga ihjäl det

Ingen av fokusgrupperna ansåg att de bedrev någon direkt sex och samlevnadsundervisning, detta håller vi inte med dem om. Många berättade att de brukade prata om hur barn blir till och om relationer och familjeförhållanden, något vi tycker ingår i sex och samlevnadsbiten. Att de själva inte såg detta tror vi beror på att om de skulle ha en lektion i sex och samlevnad skulle homosexualitet ingå som ett naturligt inslag, detta var alla pedagoger tydliga med. Så länge de inte har någon sådan form av lektion behöver de inte heller ta upp homosexualitet till diskussion. Alla respondenter poängterade att skulle barnen själva lyfta frågan var det självklart att det skulle ingå i undervisningen. Vi håller med filmen *Det är självklart – att prata med barn om homosexualitet* (2000) och tror att barnen känner av att det inte är okej att prata om homosexualitet. Samtliga fokusgrupper nämnde att skällsord som bög har använts ute i skolorna, de säger då att de har förklarat lite lätt vad ordet betyder men ingen ansåg att detta skulle vara en anledning till att lyfta frågan. Barnen kommer inte själva och frågar för att de *vet* att homosexualitet inte är någonting som man pratar högt om.

HomO (2003) anser att skolans sätt att bemöta homosexualitet är att tuga ihjäl det. Under våra fokusgrupper såg vi att de valt att inte synliggöra den homosexuella kärleken som vi trots allt tror finns. Ingen av våra respondenter ansåg att de homosexuella kärleksyttringarna i form av alla hjärtans dag kortet var någonting att ta på allvar. De menade att det var så oskyldigt och att barnen inte hade någon uppfattning om vad ordet kär egentligen betydde. Pedagogerna tog dock de heterosexuella kärleksyttringarna på mycket större allvar. De pratade om att barn i den åldern har ett stort behov av att ta i varandra, detta är ingenting som vi tvivlar på. Vi tror att det är mycket möjligt att någon av de skojbråkande pojkarna eller flickorna som pillade varandra i håret skulle kunna vara kära i kamraten av samma kön.

14:4 Homosexuella barn

Vid diskussionen om pedagogerna trodde att det fanns några barn i klassen som skulle leva homosexuellt vid vuxen ålder uppfattar vi det som om pedagogerna håller sig till sin yrkesprofession och drar sig därför för att peka ut några barn som homosexuella. Självklart bör man inte definiera någon annans sexualitet, det gör man bäst själv. Önskvärt var dock att de skulle ha sagt att rent statistiskt sett vet vi att det kommer att vara minst en i klassen som vid vuxen ålder kommer att leva homosexuellt. Det hade även varit passande om de sagt att det egentligen inte går att se på någon om den är homosexuell eller heterosexuell, tyvärr var detta inget svar vi fick på någon av skolorna.

14:5 Medias roll

Vi tror att barn via media får missuppfattningar och fördomar kring homosexualitet, detta är även något som filmen *Det är självklart – att prata med barn om homosexualitet* (2000) tar upp. Det är därför mycket väsentligt att skolan tar sin del av ansvaret och inser att goda värderingar inte enbart skall läras ut hemma. Fokusgrupperna var väl medvetna om medias påverkan men en del av dem ansåg att media enbart hade en positiv inverkan på barnen och att det därför var överflödigt med vidare information.

14:6 Heteronormativitet i förändring

Pedagogerna som vi har träffat tror vi på många sätt liknar pedagoger på andra skolor runt om i Sverige. Svaren vi har fått är således inte unika eller speciella, vi tror att de går att applicera på skolan i stort. Ingen av våra respondenter anser sig vara homofobisk. Vi anser att de är i mycket hög grad heteronormativa och i detta ingår ett osynliggörande av homosexualitet. Man ser heterosexualiteten som det naturliga och vanliga och finner inte egentligen någon som helst orsak till att det skulle vara annorlunda. Detta sker inte alltid medvetet men är dock verkligheten. Vi ser det som mycket beklagligt att pedagogerna är så omedvetna över sitt handlande när det gäller att lyfta upp den heterosexuella kärleken och osynliggöra och förminska den homosexuella. För att skolan skall vara en plats för alla, oavsett sexualitet måste någonting göras. Idag går många barn genom skolan utan att få känna att deras tankar och känslor tas på allvar. Vi hoppas att vårt arbete kommer att väcka känslor och skapa en diskussion för att på detta vis förändra skolans heteronormativa verklighet.

15. Litteraturförteckning

15:1 Artiklar och kapitel i böcker

Gilljam, Christine (2004). "Tystnadens tyranni – om lärarens och skolans roll som normsättare för barn och ungdom" i Olsson, Anna-Clara & Olsson, Caroline (red), *I den akademiska garderoben* (s. 89-105). Falun: Atlas

Liljeström, Marianne (1990). "Institutionaliserad heterosexuallitet och undersökning av könssystem". *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 4, s. 18-29

Kulick, Don (1996). "Queer Theory: vad är det och vad är det bra för". *Lambda Nordica* 3-4, s.5-22

15:2 Broschyrer

HomO (2003). *Tystnadens tyranni – om heterosexualliteten som norm och homofobi i skolan*

RFSU (2003). *Sexatlas för skolan*

RFSU (2005). *10 punkter - för en bättre sexualundervisning i skolan*

15:3 Böcker

Ambjörnsson, Fanny (2004). *I en klass för sig – genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*. Stockholm: Ordfront

Holme, Idar Magne & Krohn Solvang, Bernt (1997). *Forskningsmetodik – om kvalitativa och kvantitativa metoder*. Lund: Studentlitteratur

Johansson, Bo & Svedner, Per Olov (2004). *Examensarbetet i lärarutbildningen – undersökningsmetoder och språklig utformning*. Uppsala: Kunskapsföretaget

Kvale, Steinar (1997). *Den kvalitativa forskningsintervjun*. Lund: Studentlitteratur

Lindholm, Margareta (2003). *Dubbelliv*. Ystad: Kabusa böcker

Rich, Adrienne (1986). *Obligatorisk heterosexuallitet och lesbisk existens*. Stockholm: MATRIXX

Rosenberg, Tiina (2002). *Queerfeministisk agenda*. Stockholm: Atlas

Skolverket (2002). *Kärlek känns! Förstår du?*. Stockholm: Liber

Wibeck, Victoria (2000). *Fokusgrupper*. Lund: Studentlitteratur

15:4 Filmer och tv-program

Modysson, Lucas (1998). *Fucking Åmål*

Neant - Falk, Cecilia (2002). *Du ska nog se att det går över*

Ramp (2005). *Kriminell kärlek*, <http://www.ramp.se>

RFSL, Svenska Filminstitutet (2000). *Det är självklart – att prata med barn om homosexualitet*

15:5 Internetsidor

Andersson, Sören (2005). *Pressmeddelande*. <http://www.rfsl.se/?p=324&aid=2159>

Anrell, Joakim (2001). *Fakta om homosexualitet*.
<http://www.anrell.nu/homo/fakta/vanligt.html>

Utbildnings- och kulturdepartementet (2005). *Pressmeddelande*.
<http://www.regeringen.se/sb/d/5538/a/44887>

15:6 Rapporter

Barnombudsmannen (2004). *Älskar, älskar inte – om barns och ungas nära relationer, årsrapport 2004*

Björk Blomqvist, Mikael & Ryng, Annica & Sysimetsä, Theres genom RFSL Ungdom (2003). *Homosexualitet är inte olagligt om man är över 15 år*

Carpelan, Lars genom Folkhälsoinstitutet (2002). *Föreställningar/Vanföreställningar, allmänhetens attityder till homosexualitet*

Dahl, Ulrika (2005). *Det viktigaste är inte vad extremisterna tycker utan vad den stora majoriteten gör*

Hanner, Hans (2002). *Psykisk hälsa och ohälsa hos ungdomar 16-24 år som attraheras av personer av sitt eget kön, en enkätundersökning*

Holm, Ann-Sofie, Osbeck, Christina & Wernersson, Inga genom Skolverket (2003). *Kränkningar i skolan – förekomster, former och sammanhang*

HomO (2004). *Årsrapport 2004*

RFSU (2004). *Kartläggning av sex och samlevnadsundervisning på Sveriges lärarutbildningar*

Skolverket (1999). *Kvalitetsgranskning 1999, rapport 180*

Tiby, Eva (2000). *De utsatta – brott mot homosexuella kvinnor och män*. Folkhälsoinstitutet

15:7 Styrdokument

Läraryrket (2004) *Lärarens handbok*, Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet (Lpo 94)

Läraryrket (2004) *Lärarens handbok*, Skollagen